

B. GENZELIS

PRIE LIETUVIŠKOJO EGZISTENCIALIZMO ISTAKŲ

Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Vakarų Europoje energingai sau kelią skynėsi egzistencializmas. Egzistencializmo evangelija — M. Heidegerio „Būtis ir laikas“, pasirodžiusi 1927 m., iškart susilaukė gerbėjų. Ji palietė opius žmogaus būties klausimus. M. Heidegeriui svarbiausia buvo išsiaiškinti, *kas yra būtis*. Nors ši klausimą, anot filosofo, suformulavo dar ikisokratikai ir Platonas, tačiau aiškaus sprendimo taip ir nebuvò. Visa šiuolaikinė filosofija kalba apie būtį kaip apie duotą, kaip apie savaiame suprantamą dalyką, visai nesiekdama išsiaiškinti, kas sudaro būties esmę ir prasmę. Vokiečių filosofo įsitikinimu, žmogus yra ypatingas būties būdas, kurį ir turinti atskleisti filosofija („Žmogaus būties esmė glūdi jo egzistencijoje.“¹). M. Heidegeriui *nebūti* reiškia ištirpti visuomenėje, netekti savojo „Aš“. Tačiau žmogus, bijantis būti saviimi, bėga į visuomenę, dingsta joje, susilieja su ja, mėgina išvengti atsakomybės už savo veiksmus, tiksliau, pateisinti savo neveikimą. Analogiškas problemas sprendė rusai N. Berdiajevas, L. Šestovas ir vokiečiai K. Jaspersas. Tik jie atsakymų į iškilusius klausimus ieškojo naujai interpretuodami dievą: žmogus žino ir jaučia, kad *jis yra*, bet suvokti save jis gali tiktai kaip dieviškojo kūrimo aktą; transcendencija žmogui geriausiai atsiverianti kraštutinėmis, tragiškomis aplinkybėmis — „ribinėse situacijose“.

XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje lietuvių tauta vėl atsidūrė „ribinėje situacijoje“. Padėtis reikalavo apmąstymo. Tai buvo palanki dirva egzistencializmui. Tik mūsų krašte pirma susipažinta su teisiniu egzistencializmu. Tam būta ir subjektyvių priežasčių.

Iki tol Lietuvoje gerai buvo žinoma V. Solovjovo „visuotinybės“ filosofija, kuri, kaip žinoma, veikė N. Berdiajevą ir L. Šestovą, ypač savo dievo samprata. F. Dostojevskis ir V. Solovjovas buvo neišsenkantis jų kūrybos šaltinis. Visi, kurie studijavo F. Dostojevskį ir V. Solovjovą, priėmė N. Berdiajevo ir L. Šestovo idėjas. Šiais mąstytojais domėjosi S. Šalkauskis. Jis ieškojo N. Berdiajevo kūryboje atramos savo koncepcijai, nuolat jį cituodavo. Todėl nenuostabu, kad jo mokiniai

¹ Heidegger M. Being and Time.— Oxford, 1983.— P. 67.

J. Girnius ir A. Maceina — krikščioniškojo egzistencializmo pradininkai Lietuvoje.

Vėliau Lietuvą veikė ir ateistinis egzistencializmas. Jis darė įtaką V. Mačerniui ir V. Krėvei-Mickevičiui. Yra jo atšvaitų ir kitų mūsų rašytojų kūryboje. Plėtojosi jis ir filosofinėje dirvoje. Paskutiniais gyvenimo metais į egzistencializmą pasuko L. Karsavinas ir Vydūnas.

Nuosekliausiai su egzistencializmu Lietuvos skaitytoją supažindino J. Girnius. Jis aprašė egzistencializmo šaltinius, esminį skirtumą tarp ateistinio ir teistinio egzistencializmo, aptarė M. Heidegerio ir K. Jasperso konceptualinius nesutapimus.

Juozas Girnius gimė 1915 m. gegužės 25 d. Sudeikiuose (Utenos rajone) valstiečio šeimoje. Baigė Utenos gimnaziją. Studijavo filosofiją Kauno universitete. Dar studijų metais susidomėjo nauja filosofijos kryptimi — egzistencializmu. Diplominiame darbe, kurį 1936 m. sėkmingai apgynė ir gavo filosofijos licenciato laipsnį, analizavo M. Heidegerio filosofiją. Diplominio darbo pagrindu parengė straipsnį „Įvadas į Heideggerio egzistencialistinės filosofijos pagrindų svarstymą“². Tais pačiais metais J. Girnius išvyko gilinti žinių į užsienį: metus klausė paskaitų Luveno universitete, po semestrą studijavo Friburgo (pas M. Heidegerį) ir Paryžiaus universitetuose. 1938 m. sugrįžo į Lietuvą. Pirmaisiais tarybiniais metais dirbo Kauno universiteto bibliotekoje, Aklųjų institute mokytoju. 1944 m. pasitraukė į Vakarų. Kurį laiką artimai bendravo su K. Jaspersu. 1951 m. Monrealio universitete apgynė daktaro disertaciją. Dabar gyvena JAV, pasisako už kultūrinių ryšių plėtimą su gimtuoju kraštu.

Savo pirmame darbe J. Girnius apžvelgė egzistencialistinės filosofijos ištakas, ieškojo jų XIX amžiuje. Tuo aspektu jis aptarė S. Kierkegoro kūrybą, „gyvenimo filosofiją“ (F. Nyčę, V. Diltėjų, A. Bergsoną, H. Zimelį) bei fenomenologiją (E. Huserlį, M. Šelerį). Jis manė, kad čia išsamiau negu iki tol paliestos žmogiškosios egzistencijos problemos, bet tik M. Heidegeris „siekė visos žmogiškosios būties sprendimo“³. Ta proga J. Girnius išdėsto M. Heidegerio filosofinę sistemą (jo ontologinę, gnoseologinę, etinę koncepciją), pateikia savo antropologinę koncepciją, nurodo principinius savo nesutarimus su M. Heidegeriu. Jis remiasi Ž. Maritenu ir priekaištuoja vokiečių filosofui, kad „1) jis būtų kaip tokią suveda į žmogiškąją būtį, t. y. ja partikuliarizuoja ir 2) būtų kaip tokią savotiškai nudaiktina (deralizuoja“⁴ ir daro išvadą, esą „M. Heidegerio metafizikos objektas faktiškai nebėra būtis apskritai, o tik da-

² Girnius J. Įvadas į Heideggerio egzistencialistinės filosofijos pagrindų svarstymą // Logos.— 1936.— Nr. 1.— P. 81—100; Girnius J. Heideggerio egzistencialinės filosofijos pagrindų kritiškas svarstymas // Logos.— 1936.— Nr. 2.— P. 155—180.

³ Girnius J. Įvadas į Heideggerio egzistencialistinės filosofijos pagrindų svarstymą.— P. 85.

⁴ Girnius J. Heideggerio egzistencialinės filosofijos pagrindų kritiškas svarstymas.— P. 157.

linė, transcendentalinė būtis"⁵. J. Girnius ieško ryšio tarp M. Heidegerio ir I. Kanto filosofijos, tiksliau, jis ieško kantizmo elementų egzistencialisto M. Heidegerio kūryboje.

Pateikęs M. Heidegerio filosofinės sistemos schemą, J. Girnius ją kritikuoja iš teistinių pozicijų. M. Heidegeris jam nepriimtinas, nes šis mano, kad būties pagrindimui nereikalingas dievas, tai yra nepripažįsta aukščiausiojo tobulumo. Pasak J. Girniaus, būtina matyti principinį skirtumą tarp tobulumo ir jo opozicijos: „daiktų netobulumas reikalauja realaus jų esmės ir egzistavimo skyrimo: jie yra netobuli, kadangi jų egzistavimas yra priimtas esmės, kuri savyje turi potencialumo. Būtybė, kurios egzistavimas nepriklauso jokiam subjektui, tegali būti viena. Ji nėra vienos ar kitos rūšies egzistavimas“⁶.

J. Girnius kritiškai vertina M. Heidegerio dorovės sampratą, jo teiginį, kad dorovinės normos esančios laikinos, mėgina suvokti šios koncepcijos atsiradimo objektyvias priežastis. „Heidegerio egzistencialistinė etika yra mūsų gyvenamojo laiko depresyvinės psichologijos išraiška“⁷,— rašo jis. J. Girnius nepritaria ir M. Heidegerio požiūriui, esą žmogus yra „numestas“ į pasaulį ir paliktas, bet mato vokiečių egzistencializmo pradininko koncepcijoje racionalų pradą: ji „įgalina empirinės būties atskleidimą, arba teorinę kontempliaciją. Žmogus pasaulį pažįsta, save pažindamas“, be to, „teigiamai Heidegeris vertintinas kiek jis savo pasaulyje buvimo koncepcija nuveikia idealistinį gnoseologizmą, t. y. siekia pažinimą gražinti į gyvenimą“⁸.

J. Girnius bando visapusiškai aptarti M. Heidegerio filosofinę sistemą, nustatyti jos vietą tarp kitų filosofinių sistemų, jos reikšmę kultūrai bei poveikį žmogaus apsisprendimui. Tuo metu mūsų jaunasis filosofas jau išvelgė egzistencializmo perspektyvas, nors ir atmetė ateistinį egzistencializmą. „Mūsų supratimu,— rašė jis,— tik krikščioniškas egzistencializmas yra pajėgus patiekti žmogiškajai egzistencijai jos dvasinės orientacijos principus“⁹. Šiems įsitikinimams J. Girnius liko ištikimas ir vėliau. Antai straipsnyje „Egzistencialinė filosofija ir ateities filosofavimo rūpesčiai“ jis supažindina skaitytoją su šios filosofijos principais ir iš jos pozicijų vertina tuometinius socialinius procesus. Autorius taip nusako straipsnio parašymo motyvus: „Laiko valdomas žmogiškasis buvimas vyksta vieningame „buvo“ ir „bus“ santykyje. Ir filosofavimas yra esminis žmogiškojo buvimo būdas, visada įaugęs buvusiam ir visada atviras būsimajam filosofavimui. Nušviesti bet kurį filosofavimą ir yra atskleisti, kaip imamas filosofavimas yra susijęs su **buvusiuoju** mąstymu ir kokiomis **ateities** galimybėmis jis lieka laisvas. Tad ir šitame straipsnyje teks ieškoti egzistencialinės filosofijos versmių buvusiamame

⁵ Ten pat.— P. 158.

⁶ Ten pat.— P. 164.

⁷ Ten pat.— P. 176.

⁸ Ten pat.— P. 168.

⁹ Ten pat.— P. 179.

mąstyme ir rūpintis atskleisti jos laimėjimų prasmę ateities filosofavimui"¹⁰.

J. Girnias įsitikinęs, kad kultūros plėtotė negalima be filosofijos — filosofas spontaniškai žadina žmogaus mąstymą, stimuliuoja jį. J. Girnias stengiasi išryškinti įvairius žmogiškosios būties aspektus. Svarbiausias egzistencializmo bruožas — skverbimasis į žmogaus vidų, sakyčiau, žmogaus išlukštenimas. Dėl to etinės problemos — pirmame plane. Ką duoda žmogui vienoks ar kitoks elgesys? Atsakymą į šį klausimą J. Girnias bando surasti besiformuojančiame egzistencializme. Jis analizuoja tikėjimo ir moralės sąveiką, kaip šie veiksniai ugdo žmogaus asmenybę.

„Tikėjimo ir moralės antinomija — tikėjimo riterio ir tragiško herojaus antinomija. **Tragiškas herojus** atsisako „savęs paties“, kad tai, kas visuotina, išreikštų — tikėjimo riteris atsisako to, kas visuotina, kad liktų jis „pats“. Tragiško herojaus kelias visada tikras. Jis greitai baigia savo kovą, tegu ir skaudžią, ir vėl laimi ramią tikrenybę kitų užjaučiamame jo supratime. Visi pateisina ir gėrisi jo laikysena. **Tikėjimo riteris** visą gi laiką lieka netikras savo gūdžioje vieatvėje. Visada jis gali atsisakyti savęs paties ir iš savo skaudžios vieatvės grįžti į žmogiškosios bendruomenės prieglobstį. Bet ar ši galimybė yra tiesa, ar krizės apraiška, tai gali spręsti pats tikintysis. Bet kadangi jis atsisakė visuotinių principų, tai ne tik niekas iš šalies negali jam padėti apsispręsti, bet ir pats negali turėti jokių objektyvių kriterijų, kuriais jis galėtų vadovautis“¹¹, — teigia J. Girnias ir čia pat analizuoja tradicines egzistencializmo „rūpesčio“, „kasdienybės“, „nuobodulio“, „atsakomybės“ kategorijas. Tyrimo principai taip pat jų — „žmogiškosios būties“ — rūpesčio — du buvimo būdai: tikrasis ir netikrasis. **Netikrasis** rūpestis — nuobodulys. Tai kasdieninis „visų dienų“ rūpestis, kuris žmogų išblaško dauginuose žmogiškai abejinguose bei svetimuose daiktuose. Kasdieniniame nuobodulyje žmogus paskęsta pasauliniuose rūpesčiuose ir pamiršta save patį. Jis mąsto, kalba ir veikia, kaip visi kiti. Asmeninę atsakomybę jame pakeičia beasmeninė bendruomenės viešpatija. **Tikrasis** rūpestis — aukštųjų akimirksnių rūpestis <...>. Jis pastato žmogų prieš nenuveikiamą žmogiškosios baigties — mirties tikrenybę. Mirties aki-vaizdoje rūpestis išauga **baimė**. Baimė atskleidžia žmogui, kad jis egzistuoja kaip baigtinė būtybė <...>. **Mirtis yra**. Būtent ji nėra tikrai žmogaus svetimas jo egzistencijos nutraukimas, o pati žmogiškosios egzistencijos galimybė“¹².

Žmogus atsiskleidžia ribinėje situacijoje: jis visada esti situacijose ir nuolat priverstas rinktis. Gyvenimas yra komplikotas. Be paprastų situacijų, kurias galiu keisti, iš vienos pereidamas į kitą, yra situacijų,

¹⁰ *Girnias J.* Egzistencialinė filosofija ir ateities filosofavimo rūpesčiai // *Lietuvių katalikų Mokslo akademijos Suvažiavimo darbai*. — Kaunas, 1940. — T. 3. — P. 142. (Straipsnis jau buvo išspausdintas. *Ž.*: *Židinyš*. — 1939. — Nr. 5—6. — P. 645—670.)

¹¹ Ten pat. — P. 145.

¹² Ten pat. — P. 151.

kurios pačios savyje nesikeičia ir mane visada riboja. Tai ribinės situacijos (Grenzsituationen): aš niekada negaliu palikti situacijų apskritai, aš negaliu gyventi be skausmo ir kovos, aš neišvengiamai prisiimu kaltę, aš turiu mirti. Ribinės situacijos nėra iš šalies išvelgiamos ir todėl mūsų tikslinė veikla nepakeičiamos. Tenka arba jas prisiimti, kaip savo likimą ir jose būti savimi „pačiu“, arba užmerkti prieš jas akis ir, atsisakius savojo „pats“, paprastai vegetuoti“¹³. Pasak J. Girniaus, žmogaus egzistencijos prasmė ir esmė yra ta, kad jis privalo laviruoti tarp alternatyvų.

Mąstytoją įtakoja gyvenimo realijos: Europa dar nebuvo atsipeikėjusi nuo Pirmojo pasaulinio karo, o jau pakibo naujojo grėsmė. Žmogus nesijautė saugus. Kareiviams diegiama: karys už nieką neatsakingas, jei jis vykdo aukštesniųjų įsakymus. Atsakomybės nebuvimas įgalina žudyti nekaltus žmones, atimti laisvę. Šios problemos vėl iškilo naujojo karo išvakarėse. Apie tai J. Girnius rašė straipsniuose „Tragiškoji karo didybė“ ir „Žmogiškoji kančios prasmė“.

Fašizmas kėsinosi sugriauti civilizaciją. Ir J. Girnius pastebi, kad nacijų nesugraudinsi moralais. Prieš blogį reikia kovoti. Kokiomis priemonėmis? Atsako į šį klausimą ieškota visais laikais. Apie tai vaizdžiai byloja filosofijos istorija. J. Girnius aptarė G. V. F. Hėgelio ir F. Nyčės požiūrį į karus ir galvojo, kad F. Nyčės šūkiu apie karingą žmogaus prigimtį reiškia ne kvietimą kariauti, o byloja apie amžinas grumtynes dėl būvio.

J. Girniaus nuomone, žmogus visais laikais ilgėjosi taikos, nes „karas yra žmogiškosios baigtinybės apraiška“¹⁴. Tuo pat metu mąstytojas nepritarė ir pacifizmui, kuris objektyviai skatina nesipriešinti blogiui: kiekvieno žmogaus, tautos teisė ginti savo teisę egzistuoti, apsispręsti. Karų akivaizdoje išryškėja visas žmogiškosios būties tragiškumas: jie nukelia žmogų į ribinę situaciją. „Mirties atvirybėje žmogus atsistoja prieš pagrindinį klausimą: būtis ir nebūtis. Šis klausimas yra esmiškai asmeniškasis. Jis liečia kiekvieną žmogų atskirai, jis taiko tiesiai į mane. Šio klausimo sprendimas priklauso tik nuo manęs. Jo aš negaliu niekam kitam pavesti, jokiam „specialistui“. Negaliu nuo jo atsipirkti jokia kaina. Niekas negali už mane numirti, mane užvaduoti. Aš pats turiu mirti savo paties mirtį“¹⁵,— samprotauja J. Girnius. Ši koncepcija plėtojama visuose jo straipsniuose.

Akistatoje su mirtimi atsiskleidžia žmogaus esmė. Pareiga yra aukštesnė vertybė negu mirtis. „Šioje mirties akivaizdoje aš turi būti visada pasirengęs sau pačiam ištikimybę saugoti net savo gyvybės kaina“¹⁶. Pasiuokojimas, kaip ir pareigos jausmas, svetimas buržuazinei visuomenei. J. Girnius šią visuomenę taip apibūdina: „buržuazinis gyvenimas

¹³ Ten pat.—P. 153.

¹⁴ Girnius J. Tragiškoji karo didybė.— Židinys.— 1939.— Nr. 12.— P. 633.

¹⁵ Ten pat.—P. 640.

¹⁶ Ten pat.—P. 641.

savo gyvybę nori išsaugoti kiekvieną, net savo menkystės kaina, herojus gi nori išsaugoti savo gyvenimo didybę bei sau pačiam ištikimybę net savo gyvybės kaina"¹⁷. Tokia žmonių veiksmų priešata. Kas opo-
nuoja „buržuaziniam gyvenimui?“ Neaišku. Militarizmas, J. Girniaus įsitikinimu, yra priešingas žmogaus prigimčiai: savo valios primetimas ir savo laisvės gynimas yra visiškai skirtingi dalykai. „Karo herojizmas yra tiek vertingas, kiek jis gaivina taikos dvasią“¹⁸,—konstatuoja jis.

Žmogaus elgesys ir jo veiklos motyvai tampa svarbiausiu J. Girniaus apmąstymų objektu. Žmogus neturi ir negali likti abejingas blogiui. „Likdamas aklas bei kurčias savo artimųjų vargams, aš kaip tik liudyčiau savo beširdiškumą ir savo dvasinę netobulybę, nes nėra tobulumo be meilės“¹⁹,—rašo J. Girnius ir patikslina: „Meilė pačia savo esme yra konkreti. <...>Nėra žmonijos meilės, kaip nėra tautos meilės be atskirų tautiečių meilės“²⁰. Filosofas kritiškai žvelgia į tuos, kurie prisidengdami tautos interesais siekia savanaudiškų tikslų. Tai jis akivaizdžiai matė savo meto visuomenėje. „Skaudus nesusipratimas,—rašė jis,—yra ir tūlos dabartinės pastangos tautos meilės vardant savo tautiečius pavergti totalinės valstybės dvasinei priespaudai“²¹.

Kančios kategoriją J. Girnius aiškina tradicinėje egzistencialistinėje šviesoje, tai yra nustatinėdamas jos santykį su atsakomybės suvokimu, kasdienybės baime. Žmogus bando pasislėpti minioje, nusimesti atsakomybės už savo veiksmus našta. „Kasdieninėje egzistencijoje,—rašo J. Girnius,—mes vis norime mūsų pačių dalią uždėti ant „visų“ nugaros ir taip atsipalaiduoti nuo asmeninės atsakomybės, mes vis raminau, kad kančia liečia visus, tad man nėra ko ja ypatingai rūpintis, o ypač dabar, kai ji manęs dar neliečia. Bėgimas nuo kančios svarstymų yra viena žmogiškojo nuo mūsų pačių bėgimo apraiška. Žmogus paprastai nenori būti pats sau atviras“²².

Pasak J. Girniaus, sugebėjimas išverti kančią yra svarbiausias žmogaus vertės matas. Filosofas nagrinėja asmenybės kūrybines galias ir jos santykį su visuomene (mase) bei varžtus, trukdančius atsiskleisti asmenybei. „Masė,—rašė jis,—siekia visus „aš“ privesti prie vieno „mes“ vardiklio. Ir todėl vienas numerinis masės individas nieko negali kitam atskleisti, nes abu yra tokie pat „kaip visi“. Tuo būdu bendruomenė; kurios aš ieškau mano laisvai asmenybei, gresia būti laiminama tik pačios mano kūrybinės asmenybės praradimu. Pagrindinės bendruomenės, kurių reikalauja mano asmenybės išskleidimas ir kurios drauge man gresia teikti kančios, yra šeima, profesinė korporacija ir valstybė“²³. Šios pažiūros yra artimos M. Heidegeriui.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Girnius J. Krikščionybė ir pasaulis.— Židinys.— 1940.— Nr. 5—6.— P. 538.

²⁰ Ten pat.— P. 540—541.

²¹ Ten pat.— P. 541.

²² Girnius J. Žmogiškoji kančios prasmė.— Židinys.— 1940.— Nr. 2.— P. 163.

²³ Ten pat.— P. 165.

XX amžiaus pirmojoje pusėje įvairios scientistinės kryptys propagavo mokslo ir technikos kultą, kaip panacėją nuo visų socialinių ir dvasinių negandų. Su šiuo požiūriu nesutiko modernistinė filosofija, taip pat ir egzistencializmas. J. Girnius apžvelgia civilizacijos poveikį žmogui: „Jei mašina, žmogaus vartojama savotiškai suhumaniškėja, tampa lyg žmogiškojo organizmo pratęsimu, tai ir žmogus, vartodamas mašinas, sumašinėja. Mašina gresia žmogui! — štai tiesa, kuri niūriai paneigia senąsias techninės pažangos viltis. **Buvo tikėtasi, kad techninė pažanga padės žmogui suvaldyti gamtos pasaulį, o iš tikrųjų, šiandien technika gresia žmogų pavergti mašinai**“²⁴. Ši koncepcija artima ne tik egzistencializmui. Ji plėtoja ir S. Šalkauskio idėjas, išdėstytas „Kultūros filosofijos metmenyse“ (1926) ir įsilieja į Lietuvos kultūros filosofijos kontekstą.

Taigi Antrojo pasaulinio karo išvakarėse lietuvių spaudoje J. Girnius detalai išdėstė egzistencializmo pozicijas ir iš jų vertino socialinius procesus. Vėliau, jau būdamas emigrantas, šios koncepcijos šalininku tapo A. Maceina.

Tolesnę egzistencializmo raidą ir jos įtaką lietuvių kultūrai aptarsime ateityje.

²⁴ Ten pat.— P. 171.